

MA'NO TARAQQIYOTI: SEMIK TAHLIL, ANTROPOSENTRIK YONDASHUV

Feruza Uralovna Jumayeva

Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Soʻzning maʼno tarkibi, taraqqiyoti denotativ, konnotativ, integral, differensial semalar tahlili asosida oʻrganilgan. Maʼno taraqqiyotiga taʼsir etuvchi omillar aniqlangan.

Kalit soʻzlar: sema, semema, integral semalar, differensial semalar, denotativ sema, konnotativ sema, tafakkur, idrok.

Аннотация. Смысловая структура и развитие слова изучаются на основе анализа денотативных, коннотативных, целостных, дифференциальных закономерностей. Выявлены факторы, влияющие на развитие смысла.

Ключевые слова: sema, semema, интегральная sema, дифференциальная sema, денотативная sema, коннотативная sema, мышление, восприятие.

Abstract. The meaning structure and development of the word is studied based on the analysis of denotativ, connotativ, integral, differensial patterns. Factors affecting the development of meaning have been identified.

Key words: sema, semema, integral sema, differensial sema, denotativ sema, connotativ sema, thinking, perception.

Oʻzbek tilshunosligida til birliklarining maʼnosini, uning tarkibiy qismlari, strukturasi, taraqqiyotini oʻrganishga doir salmoqli ilmiy-tadqiqot ishlari amalga oshirildi. Sh.Rahmatullayev, I.Qoʻchqortoyev, R.Yunusov, M.Mirtojiyev, H.Jamolxonov, M.Hakimova, N.Mahmudov, A.Nurmonov, Sh.Iskandarova, S.Muhammedova, Y.Odilov kabi olimlar maʼno taraqqiyoti, manoning tarkibiy qismlari va ular oʻrtasidagi paradigmatic-sintagmatik munosabatlarni keng koʻlamda tadqiq etdilar.

Til tadqiqiga antroposentrik yondashuv maʼnoning inson tomonidan qanday idrok etilishi va nutqiy ifoda topishini oʻrganishga qiziqishni kuchaytirdi. Obyektning subyekt tomonidan idrok etilishini, tushuncha hosil boʻlishi va tushunchalarning tilda maʼno kasb etib, lisoniy libos olishi hamda soʻz maʼnosining turlicha idrok etilishini kuzatish va uning asosini aniqlash semantik tahlillarga antroposentrik yondashuv zarurligini isbot etdi. Bunday yondashuv soʻz maʼnosining shakllanishi, taraqqiyotini semik tahlil usulida oʻrganish bilan birga soʻzning inson ruhiyati, tafakkuri, tasavvuriga taʼsirini va shu asosda yangidan yangi maʼnolarning yaralishi, kashf

etilishini, ma'no taraqqiyotida inson omilining ta'siri mavjudligi va ma'noning o'z-o'zini tashkil etish, rivojlantirish xususiyatiga ega ekanligini ham tadqiq etishga yo'l ochdi. Sh.Safarovning bu boradagi ilmiy izlanishlari ma'no tadqiqiga o'zgacha bir yo'l, usul olib kirdi. Ma'noni tadqiq etishda diskursiv-sinergetik yondashuvning ahamiyatli ekanligini isbot etdi. Ma'no taraqqiyotida inson omilining ta'siri muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ma'noning o'z-o'zini tashkil etishida, ichki rivoj topishida inson omili tashqi kuch sifatida ta'sir etadi.

So'z va uning ma'nosi orqali borliqdagi narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holat kabilarning obrazi tasavvur etiladi. Shu bilan birga insonlarning ularga munosabati anglashiladi. So'z inson sezgilari, his-tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatadi, bu ta'sirlar har bir insonda o'ziga xos tarzda kechadi va bu jarayon so'zning qanday hislar bilan idrok etilganiga bog'liq bo'ladi. *Kitob* so'zi orqali shu narsaning obrazi tasavvur etiladi, *muzqaymoq* deyilganda uning obrazini tasavvur qilish bilan birga, sovuqlik, shirin ta'm his qilinadi. Hissiyotga ta'sir etuvchi so'zlar inson tana a'zolarida o'zgarishlar hosil qiladi. Yuzning qizarishi, qaltiroq, hayajonlanishni his qilish, yig'lash, kulish, qo'rqish kabi hissiyotlar qo'zg'aladi. Ayrim so'zlar ijobiy, ayrimlari salbiy hislarni uyg'otadi. M., *asalim* so'zi ijobiy, *isqirt* so'zi salbiy ta'sirga ega. Demak, so'z orqali denotat yoki referentni tasavvur qilish bilan birga ular orqali xotiraga muhrlangan hislar ham jonlanadi. M., *nastarin* deyilganda uning ko'rinishi, obrazi tasavvur etiladi, hidi yodga tushadi. Uning insonga ko'rsatgan ta'siri his etiladi. Har bir inson o'ziga xos idrok qobiliyatiga ega, shu bois *nastarin* haqida she'r o'qilganda har kim uning mazmunini o'z tasavvuri, his-tuyg'ulariga monand tarzda anglaydi. Bir so'z orqali kimdir yoqimli, kimdir yoqimsiz hislarni tuyadi. Bu hislar ham vaziyatga ko'ra o'zgaruvchan bo'lib, *non* so'zi och holatda boshqa, to'q holatda boshqa hislarni o'yg'otadi. Bunday holatlar ma'noning nutqiy vaziyatlarga ko'ra o'zgaruvchan ekanligini bildiradi. Diqqatning bir obyektning turli tomonlariga qaratilishi ham ma'nodagi tovlanishlarga sabab bo'ladi. *Kulgi* so'zidan kulish tushunilsa, bu kulgini kimdir yuzda, kimdir ko'zda, kimdir labda ko'radi. Shunga ko'ra *yuzida kulgi, labida kulgi, ko'zida kulgi* kabi bog'lanishlar hosil bo'ladi. Bir obyektga turli tomondan nazar tashlash, diqqatning butunga yoki uning qismlariga qaratilishi

soʻz maʼnosida oʻzgarish boʻlishiga sabab boʻladi. Maʼno tarkibini va soʻzning nutqda qoʻllanish doirasini kengaytiradi. Har bir inson oʻz diqqat-eʼtibori, idrok qobiliyati bilan soʻz maʼnosining taraqqiyotiga taʼsir etadi.

Maʼlumki, borliqdagi narsa hodisalar oʻxshash belgilariga koʻra turlarga, sinflarga, guruhlarga birlashtirilgan holda idrok etiladi. Tilda soʻzlar doirasidagi tur va tasnif munosabati birlashtiruvchi (integral) va farqlovchi (differensial) semalar tahlili asosida amalga oshiriladi. *Ot, it, mushuk* kabi soʻzlarni bir turga birlashtiruvchi sema “hayvon” semasi boʻlsa, “kishnamoq” “hurmoq” “miyovlamoq” kabi semalar bu soʻzlarni bir-biridan farqlovchi semalar hisoblanadi. *Hayvon* soʻzi “insondan boshqa har qanday jonivor” maʼnosini bildirsa, uning maʼno tarkibi “ot”, “it”, “mushuk” kabi semalar bilan ham boyitiladi. *Hayvon* soʻzi bilan tur-jins munosabatiga kirishuvchi *ot, it, mushuk* kabi soʻzlar ularni birlashtiruvchi va farqlovchi barcha semalari bilan birga *hayvon* soʻzining maʼno tarkibini kengaytiradi. *Hayvon* soʻzining maʼno tarkibida “ot”, “it”, “mushuk” kabi semalar asosiy semalar boʻlsa, “miyovlaydi”, “huradi”, “kishnaydi” kabi semalar chetki semalar boʻladi. Tur nomi sifatida qaralgan *hayvon* soʻzi tasavvurda aniq bir obrazni gavdalantirmaydi. *Hayvon* uyasiga mansub boʻlgan barcha soʻzlarning semalarini oʻzida mujassam qiladi. Shu bois turli soʻzlar bilan sintagmatik, paradigmatic munosabatlarga kirishadi. Bunday bogʻlanishlar natijasida eʼtibordan chetda qolgan semalar ham yuzaga chiqadi. *Insonni soʻz ayladi judo hayvondin, Bilkim, guhari sharifroq yoʻq ondin.* (Alisher Navoiy) misralari orqali ham *hayvon* soʻzining maʼno tarkibida “soʻzlash, gapirish imkoniyatiga ega emaslik” sememasi mavjudligi maʼlum boʻladi. Soʻzlarni oʻzaro qarshilantirish asosida koʻplab chetki semalarni yuzaga chiqarish mumkin boʻladi. M., *inson* va *hayvon* soʻzlarini qarshilantirish asosida bir qancha eʼtibor qaratilmagan semalar yuzaga chiqadi: “ongli-ongsiz”, “gapirish qobiliyatiga ega – gapirmaydi” va hakazo. Bunday semalarni aniqlash asosida soʻz maʼnosining tarkibini kengroq tasavvur qilish imkoniyati paydo boʻladi. Soʻz maʼnolarini bunday qarshilantirish, zidlash asosida yashirin semalar yuzaga chiqadi, soʻz tarkibi hosila, koʻchma maʼnolar bilan boyiydi. Soʻzning bunday maʼnolar asosida boshqa soʻzlar bilan paradigmatic munosabatlarga kirishuvi, soʻz

yasash qoliplariga moslashishi, grammatik shakllarni olib o‘zgarishi va turli so‘zlar bilan sintagmatik munosabatlarga kirishishi ma’no taraqqiyotiga asos bo‘ladi.

Tildagi ko‘plab otlar turning nomi yoki yakka predmetning nomi sifatida qo‘llaniladi. Turdosh otlar bir turdagi predmetlarning umumiy nomini bildiradi, tasavvurda umumlashma bir obrazni yaratadi, shu jihatdan uning tarkibini asosan integral semalar tashkil etadi va shunga ko‘ra signifikativ ma’nosi shakllanadi, farqlovchi semalar ishtirokida ularning denotativ ma’nosi hosil qiladi. M., *olma* so‘zi uchun “meva” yoki “daraxt” semalari umumlashtiruvchi sema vazifasida bo‘lsa, “qizil”, “sariq” semalari farqlovchi sema bo‘ladi. Shunga ko‘ra “meva” semasi signifikativ ma’noni shakllantirsa, unga “qizil”, “sariq” semalarining qo‘shiluvini denotativ ma’noni hosil qiladi. Tur va tasnif munosabatida denotativ semalar ham birlashtiruvchilik xususiyatini namoyon qiladi. So‘zlarning paradigmatic munosabatlarga kirishuvida konnotativ semalarning farqlovchilik xususiyati alohida ahamiyat kasb etadi. Kishilarning borliqdagi narsa-hodisalarga munosabati so‘zda, uning shakli yoki ma’nosida ifoda topadi. Biror narsa-hodisaga “yaxshi” yoki “yomon” munosabat bildirish uchun qo‘llanilgan semalar konnotativ semalar bo‘lib, shu asosida farqlovchi belgi(semalar)lar hosil bo‘ladi. Ma’no taraqqiyotida konnotativ semalarning alohida o‘rni bor. Konnotativ semaning asosiy ma’no ifodalashga o‘tishi denotativ semani ahamiyatsiz semaga aylantiradi, konnotativ semalar ham hosila, ko‘chma ma’nolarni hosil qiladi va bu ma’nolarning nutq vaziyatida o‘zgarishlarga uchrashi yana yangi ma’nolar hosil bo‘lishiga olib keladi. *Asal* so‘zining denotati iste’moldagi bir shirinlik bo‘lib, unga nisbatan hosil bo‘lgan ijobiy munosabat, asalga xos xususiyatlarning inson xususiyatlariga qiyos qilinishi insonlararo ijobiy munosabatlarda *asal*, *asalim* kabi so‘zlarning qo‘llanilishiga sabab bo‘ladi. M., *asal bolam*, *asal qizim* va h.k. *Asalim* deb erkalashda hosil bo‘ladigan hislar asal ta’mi orqali hosil qilingan hislardan butunlay farqli bo‘lib, bunday murojaat va erkalashlarda asal ta’midan olingan hislar emas, erkalash asosida hosil bo‘ladigan hislar uyg‘onadi. *Asal* so‘zi sintagmatik munosabatlarda turli xil hissiy-ta’siriy bo‘yoqdorlikni namoyon qiladi. M., bolaga nisbatan qo‘llangan *asalim* so‘zi bilan yoriga, suyuklisiga nisbatan qo‘llangan *asalim* so‘zi orqali hosil bo‘ladigan hislar, sezgilar butunlay farqli ekinligini

bilamiz. Soʻzlarning konnotativ semalar asosida turli soʻzlar bilan sintagmatik, paradigmatic munosabatlarga kirishuvi, nutq vaziyatiga koʻra oʻzgarishlarga uchrashi, subyektiv munosabatlarning individual jihatdan farqli ekanligi maʼno taraqqiyotiga taʼsir etuvchi muhim omillardir. Konnotativ semalar sintaktik qurilmalarda nozik, boʻyoqdor qirralarini namoyon qiladi va shu maʼnolar asosida hosila, koʻchma maʼnolar paydo boʻladi. Bunday maʼnolarda denotativ semalarning ahamiyati pasayib, hatto maʼno tarkibidan chiqib ketishi kuzatiladi, konnotativ semalar esa asosiy maʼno ifodalashga oʻtadi. Bunday maʼnoviy oʻzgarishlar koʻp maʼnoli soʻzlar tarkibini hosila, koʻchma maʼnolar bilan kengaytiradi va bu maʼnolar baʼzan alohida soʻz sifatida ajrab chiqib mustaqil holda qoʻllanishi kuzatiladi.

Konnotativ semalar integral sema sifatida ham, differensial sema sifatida ham soʻzlarni bir guruhga birlashtirish yoki ularni farqlash, qarshilantirish xususiyatiga ega. M., *asalim*, *shakarim* kabi soʻzlar ijobiy maʼnoga koʻra bir guruhga mansub boʻlsa, *mol*, *eshak* soʻzlari haqoratni bildirganda salbiy maʼno boʻyogʻini hosil qiladi. Bunday soʻzlar guruhi ijobiy va salbiy konnotatlarni ifodalashiga koʻra oʻzaro zidlanadi. Bunday soʻzlar muayyan nutqiy vaziyat taʼsirida, ohang taʼsirida aks, ters maʼno ifodalashi kuzatiladi. M., *asalim* soʻzini zaharhandalik bilan qoʻllash yoki *eshak* soʻzini erkalash maʼnosida qoʻllash teskari maʼnolarni, hislarni ifoda etadi.

Xullas, maʼno taraqqiyotini oʻrganishda integral va differensial semalar tahliliga asoslanish samarali usul boʻlib, buni ham leksemalar, ham sememalar doirasida amalga oshirish mumkin boʻladi. Sememalar doirasida amalga oshirilganda polisemem leksemalarning maʼno tarkibi va taraqqiyotini antroposentrik yondashuvlar asosida keng koʻlamda oʻrganish imkoniyati hosil boʻladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили, 1-қисм. – Тошкент: MUMTOZ SOʻZ, 2010. – 298 б.
2. Қўчқортюев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Тошкент: Фан, 1977. – 168 б.

3. Юнусов Р. Полисемия и синонимия имён существительных места в современном узбекском литературном языке. Автореф. дисс ...канд. филол. наук. –Ташкент, 1974.
4. Миртожиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Mumtoz so‘z, 2010. – 284 б.
5. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. – 272 b.
6. Ҳақимова М. Семасиология. – Тошкент, 2008. – Б 8.
7. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис). – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 149 б.
8. Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш. (шахс микромайдони). Филол. фанл. докт. ...дисс. автореф. Тошкент. 1999.
9. Муҳамедова С.Х. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантик ва валентлик хусусиятлари. Филол. фан. доктори. ...дисс. Тошкент, 2007, - 325 б.
10. Одилов Ё.Р. Ўзбек тилида энантиосемия. Докторлик дисс. автореф. Тошкент, 2016. – 102 б.
11. Сафаров Ш. Семантика. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2013. –344 б.